

نشریه ادب و زبان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان
سال ۱۷، شماره ۳۵، بهار و تابستان ۹۳

«شگردهای سنایی در فشرده‌گویی و ایجاز» (علمی - پژوهشی)*

دکتر احمد غنی‌پور ملک‌شاه

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران

دکتر رضا ستاری

دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران

سیدمحسن مهدی‌نیا چوبی

دانشجوی دوره دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه مازندران

چکیده

اصل کم‌کوشی و اقتصاد زبانی، یکی از اصول مهم در تمام جوانب زندگی انسانی از جمله، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی است. در ارتباط کلامی امروزی در تمامی زبان‌های زنده دنیا، تلاش می‌شود تا پیام با فشرده‌ترین و کوتاه‌ترین جملات به مخاطب ارسال شود. پیشرفت انسان‌ها در زندگی مدنی نوین، حوصله و مجال را برای ارسال یا دریافت پیام‌ها با جملات طولانی، باقی نگذاشته است.

زبان‌شناسان اعتقاد دارند که انسان‌ها به مرحله‌ای از ارتباط می‌رسند که احتمال استفاده از حرکات سر و دست به جای گفتار وجود دارد. با نگاهی کلی به ساخت جملات و واژه‌های زبان فارسی، این نکته دریافت می‌شود که کوتاهی و تراش خوردگی، یکی از ویژگی‌های اصلی آنهاست؛ برای نمونه، واژه «آفریتون» امروزه به شکل «فری» به کار گرفته می‌شود. با توجه به نکات بالا، این سؤال در ذهن نگارندگان این مقاله مطرح است که سنایی در غزل خویش چه شگردها و ترفندهایی را برای دستیابی ایجاز به کار می‌برد؟ بررسی به عمل آمده، حاکی از این موضوع است که سنایی در غزلیات خود، شیوه‌های

* تاریخ ارسال مقاله: ۹۲/۸/۶

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۹۳/۲/۳۱

ghanipour48@gmail.com

rezasatari@yahoo.com

mehdiniya@yahoo.com

نشانی پست الکترونیک نویسندگان:

گوناهگونی را در پیش می‌گیرد تا سخن خود را مؤجز و فشرده بیان کند و با به کارگیری آرایه‌هایی چون تشبیه، استعاره و تشخیص و با استفاده از منادا، خطاب، حروف اضافه و حذف ارکان جمله، فرآیند ایجاز را در دو حیطه کلتی ایجاز حذف و ایجاز قصر آشکار می‌سازد.

واژه‌های کلیدی: ایجاز، آرایه‌های ادبی، غزل، سنایی، حذف، قصر.

۱- مقدمه

تغییر و تحوّل خیره‌کننده و اعجاب‌برانگیز معاصر که به «دهکده جهانی» موسوم گردید، اهل زبان را برانگیخت تا در روابط کلامی خود نیز تغییراتی را آشکار سازند؛ بدین گونه که از اطناب و درازگویی، به ایجاز و کوتاه‌سخنی روی آوردند و سعی کنند که در گفتار و نوشتاری که در قالب‌های مختلف ادبی از جمله شعر و داستان و مانند آن عرضه می‌شود، جانب فشرده‌گویی را رعایت نمایند. اگرچه این نگرش در بین سخنوران و شاعران کلاسیک ما از دیرباز مورد توجه قرار گرفته است، در جامعه مدرن امروز، اولین بار این موضوع را آندره مارتینه (A. Martinet)، زبان‌شناس فرانسوی، به عنوان یک نظریه زبان‌شناسی ارائه کرد. «نظریه اقتصاد زبان را آندره مارتینه، زبان‌شناس فرانسوی عنوان کرد. زبان انسان مانند سایر الگوهای رفتاری او، پیرو اصل صرفه‌جویی است. در کاربرد زبان، بنا بر نظریه اقتصاد در زبان، سعی می‌کند که با صرف حداقل انرژی و تلاش، عمل پیام‌رسانی را انجام دهد. پس کم‌کوشی و اقتصاد، یکی از اصول زندگی آدمی است که می‌خواهد با کار کمتر، بیش‌ترین فایده را از آن خود سازد.» (مدرسی، ۱۳۸۶: ۳۰۱) گفتیم که شاعران ما، قبل از مارتینه، این موضوع را عنوان کرده اند اما نه به شکل یک نظریه بلکه به صورت تمثیل. برای نمونه نظامی و سعدی بدین موضوع اشاره کرده‌اند^(۱).

سنایی غزنوی یکی از شاعران صاحب سبک و نوآور سده ششم است که مطابق گفته‌های بسیاری از بزرگان ما، در زمینه‌های مختلف از قالب شعری گرفته تا درون‌مایه نوآوری نموده است. (بقایای ماکان، ۱۳۸۵: ۲۷)، (شمیسا، ۱۳۷۵: ۲۱۴)، (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۲۴۳)، (شفیعی کدکنی، ۱۳۷۲: ۳۰-۳۲)، (حمیدیان، ۱۳۹۰: ۱۳۷)، (صبور، ۱۳۸۴: ۱۹۳)، (رزمجو، ۱۳۷۲: ۶۹)، (جلالی پنداری، ۱۳۸۵: ۸۷)، (غلامرضایی، ۱۳۸۷: ۱۰۶)، (عبادیان، ۱۳۷۹: ۱۳۷)، (شفیعی کدکنی، ۱۳۸۵: ۵۶) و... با وجود این، آن‌چنان که باید و

شاید به این شاعر بزرگ پرداخته نشده است. بدین علت نویسندگان این مقاله بر آن شدند تا غزل سنایی را از زاویه‌ای دیگر واکاوی کنند؛ یعنی از دید ایجاز و کوتاه سخنی.

استاد همایی «ایجاز» را این‌گونه تعریف کرده است: «کوتاه کردن کلام و آوردن لفظ اندک است با معنی بسیار و سخنی را که بدان صفت باشد، موجز خوانند.» (همایی، ۱۳۶۷: ۴۰۴) شمیسا، ایجاز را به دو نوع ایجاز قصر و ایجاز حذف تقسیم کرده است؛ به نظر او ایجاز قصر، گنج‌نیدن معنی بسیار در الفاظ اندک است به صورتی که حذفی در آن صورت نگرفته باشد ولی در ایجاز حذف، قسمتی از کلام حذف می‌گردد. (شمیسا، ۱۳۷۶: ۲۱۳-۲۱۲) زبان که ابزاری ساخته شده از نشانه‌هاست (وزیرنیا، ۱۳۷۹: ۲۶۷) در زبان سنایی، عموماً مؤجز و کوتاه است؛ به تعبیری دیگر، سنایی، اصل اقتصاد در زبان را رعایت کرده است و البته برای نیل به این فرآیند (کوتاه سخنی)، تمهیداتی را در پیش روی خود قرار داده است و با کمک این تمهیدات، فشرده‌گویی و تراش خوردگی زبان را در سراسر غزلیات خود مراعات نموده است و حتی در سروده‌های دیگر نیز همین شیوه را پیش چشم داشته است. ما برآنیم که سنایی، اولین شاعری است که ایجاز و فشرده‌گویی را در غزل عارفانه به کار گرفته است زیرا او نخستین شاعری است که غزل را از محدودۀ عشق جسمانی و زمینی رها می‌سازد و از عشق ازلی و آسمانی و فراتنی سخن می‌گوید. «در میان شاعران عارف مسلک، شاید سنایی نخستین کسی باشد که به ازلی بودن عشق پرداخته است.» (سجادی، ۱۳۸۰: ۸) قبل از سنایی، غزل در معنای مصطلح آن، چندان رایج نبوده است و تنها شاعرانی چون فرخی و عنصری، چند غزل سروده‌اند که در آنها تشبیه بیشتر از استعاره به کار گرفته شده است. به نظر برخی، در شعر شاعران قرن پنجم، تشبیه اندکی بیشتر از استعاره به چشم می‌آید. (غلامرضایی، ۱۳۸۷: ۷۸) در متن مقاله توضیح خواهم داد که چرا در استعاره، ایجاز مشهودتر است. برای اثبات ادعای خود، غزلی از فرخی را که در آن تشبیه بسامد زیادی دارد، در پی می‌آوریم:

رخ روشن تو ای دوست به آفتاب ماند
منم آن کسی که بیداری من به خواب ماند
عجیبت که تیره خونی که به روشن آب ماند
که در آن دو زلف ناتافتگی به تاب ماند

سر زلف تو نه مشک است و به مشک ناب ماند
همه شب ز غم نخسبم که نخسبد آن‌چه عاشق
ز فراق روی و موی تو ز دیده خون چکانم
سر زلف را متابان سر زلف را چه تابی

تو به آفتاب مانی و ز عشق روی خوبت رخ عاشق تو ای دوست به ماهتاب ماند

(دیوان: ۴۲۶)

دلیل دیگر برای ادعای مذکور، این است که در شعر قرن ششم، رواج علوم دینی و غلبه روحیه مذهبی و اشارات و تلمیحات قرآنی و دینی را می‌توان مشاهده کرد؛ به همین دلیل، تلمیح که یکی از ابزارهای اصلی فشرده‌گویی است، در غزل سنایی بسیار پرسامدتر از غزل‌های شاعرانی چون عنصری و فرخی است. از بین غزلیات سنایی، به سختی می‌توان غزلی یافت که در آن تلمیح به کار نرفته باشد اما در غزل فرخی قضیه برعکس است؛ یعنی تلمیح را به سختی می‌توان یافت؛ غزل زیر، مانند دیگر غزل‌هایش، خالی از عنصر تلمیح است:

نه هم دل به دست تو ندهم	گر به تو دل دهم ز تو نرهم
کوی تو جایگاه فتنه شده‌ست	بر سر کوی تو قدیم ننهم
دوستان از فراق تو شکهند	من همی از وصال تو شکهم
گر من لابه‌ساز چرب‌سخن	چه بسی لابه‌ها به دل ندهم
سخت بسیار حيله باید کرد	تا ز دست تو سنگدل بجهم

(همان: ۴۳۹)

دلیل دیگری که برای ادعای مطرح شده می‌توان ارائه کرد، این است که سنایی شاعری صوفی (عارف) مسلک است و صوفیه به سخن گفتن به اشاره، بیشتر گرایش داشتند تا به شرح و تفصیل. پس کوتاه‌سخنی و فشرده‌گویی سنایی در ساختار غزل، امری است پذیرفتنی، حال آنکه غزل انوری (معاصر سنایی) این ویژگی را ندارد زیرا تصوف و عرفان در غزل او جایی ندارد. «غزلیات انوری از مطالب عرفانی خالی است.» (شمیسا، ۱۳۷۵: ۲۱۴) کاربرد ضمائر در غزل سنایی، از شگردهای دست‌یازی به ایجاز است. گاه یک ضمیر می‌تواند بار معنایی یک جمله، یک بند را در خود بگنجانند. به اعتقاد شفیع کدکنی، صوفیه، گرایش به زبان اشاره دارند و بدین جهت، ضمائر در شعر و نثرشان غلبه دارد (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۲۹۴)؛ برای مثال، ضمیر «آن» در بیت زیر، یک دفتر معنا دارد؛ «آن» یعنی زیبایی، ناز و کرشمه، دلبری کردن و دردمند ساختن و ... :

از یوسف خوش‌تری که در حسن «آن» داری و یوسف «آن» ندارد

(۸۳/۲۴)^(۲)

با مقایسهٔ اجمالی غزل سنایی با غزل سعدی، این نکته مشخص گردید که غزل سنایی موجزتر است زیرا برای مثال از بین ۶۹۶ غزل سعدی، اوزان مسدس ۱۴۹ بار به کار گرفته شده در حالی که از ۴۲۷ غزل سنایی، وزن مذکور ۱۵۱ بار به کار گرفته شده است. در غزل سعدی، استعارهٔ مصرحه حدود ۷۰۰ بار به کار رفته است اما در غزل سنایی، حدود ۱۲۰۰ بار. نمونه‌های مذکور، نمایانگر این نکته‌اند که غزل سنایی نسبت به غزل سعدی، فشرده‌تر و تراش‌خورده‌تر است و پیام سریع‌تر به مخاطب ارسال می‌شود.

۱-۱- پیشینه پژوهش

در باب پیشینهٔ این بحث، هیچ پژوهش مستقلی پیرامون غزل سنایی با رویکردی که ما در پیش روی داریم، صورت نگرفته است. تنها برخی از محققان در گوشه‌ای از آثارشان، به بهره‌گیری سنایی از ایجاز اشاره کرده‌اند؛ از جمله: غلامرضایی (۱۳۸۷) در کتاب «سبک‌شناسی شعر پارسی از رودکی تا شاملو» ایجاز‌گویی را یکی از ویژگی‌های سبکی شعر سنایی دانسته است. به نظر او، سنایی «در هیچ جای کلام خویش، معنی را فدای لفظ نکرده و در بسیاری موارد با عبارات موجز، منظور خویش را بیان کرده است.» (غلامرضایی، ۱۳۸۷: ۱۰۷)

۲-۱- حدود تحقیق

محدودهٔ پژوهش در مقالهٔ پیش‌رو، کل غزل سنایی غزنوی است که آقای جلالی پنداری، آن را در سال ۱۳۸۶ بر اساس پنج نسخهٔ خطی تصحیح و چاپ کرده است.

۳-۱- روش تحقیق

این پژوهش با رهیافتی توصیفی - تحلیلی، از شیوهٔ کتاب‌خانه‌ای و اسنادی کمک می‌گیرد. بدین شکل که ابتدا منابع پیرامون اقتصاد زبانی و روش‌های ایجاز و کوتاه‌سخنی بررسی می‌شود و در ادامه، غزل سنایی با رویکرد مذکور، مورد بررسی و تحلیل قرار می‌گیرد.

۴-۱- ضرورت تحقیق

از آنجا که سنایی غزنوی در تغییر و تحول ساختاری و معنایی غزل پارسی نقش عمده‌ای دارد و بسیاری از غزلسرایان بزرگ، مانند مولانا، سعدی، حافظ و ...، در واقع از

پیروان او به شمار می آیند، آن چنان که باید و شاید به این شاعر بزرگ و سنت شکن پرداخته نشده است. از این روی، ضرورت انجام این تحقیق مبرهن می شود.

۱-۵-۰ چارچوب نظری

۱-۵-۱- اقتصاد زبانی (Language Economy)

پیش از این آوردیم که اولین بار، آندره مارتینه، زبان شناس فرانسوی، نظریه مذکور را ارائه کرده است. به نظر ایشان همچنان که آدمیان در زندگی اقتصادی سعی دارند تا با صرف هزینه و کوشش و انرژی کمتر، بیشترین سود و فایده را به دست آورند، در روابط کلامی نیز می کوشند تا با به کارگیری جمله های کوتاه تر، پیام را سریع تر به مخاطب ارسال کنند و عمل ایجاد ارتباط، زودتر انجام شود. (مدرسی، ۱۳۸۶: ۳۰۱) شاعران و سخنوران بزرگ ادب فارسی نیز برای رعایت حال مخاطب، جهت انتقال پیام در زمان کوتاه، بر آن بودند تا عموماً از اطناب و درازگویی پرهیزند. از این روی، ایجاز و کوتاه سخنی یکی از ویژگی های برجسته آنان است؛ البته گاهی به «اقتضای حال»، سخن خود را به درازا نیز می کشاندند اما فشرده گویی و تراش خوردگی ساخت های دستوری، ویژگی عمومی آثار ادبی آنان است.

ایجاز در واژه نامه هنر شاعری، این گونه تعریف شده است: «در اصطلاح، یعنی بیان مطالب بسیار به وسیله واژه های کم، چه در شعر و چه در نثر.» (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۲۶) در فرهنگ اصطلاحات ادبی، ضمن بر شمردن انواع آن (ایجاز قصر و ایجاز حذف «Ollipsis») به این نکته اشاره شده که در ادبیات انگلیسی نیز دو نوع مذکور مورد توجه شاعران انگلیسی بوده است. (داد، ۱۳۷۸: ۳۹) سنایی غزنوی در غزل خود، هر دو نوع ایجاز را به کار گرفته است. در ایجاز حذف، «تمامی ارکان جمله را در جاهای مختلف بنا به ضرورت وزن، برابری تعداد هجاهای دو مصراع، همسانی دو مصراع از نظر نوع هجا (کوتاه، بلند، کشیده)، حذف کرده است؛ مانند حذف نهاد، مفعول، فعل، منادا، ضمیر و مانند آن. در ایجاز قصر نیز ساخت کلام او در ذات و سرشت، کوتاه و فشرده است. در این نوع ایجاز نیز شگردهای خاصی را به کار می گیرد تا سخنش موجز تر شود؛ برای نمونه در جاهایی که از فرآیند «تلمیح» بهره می گیرد، ایجاز قصر را می توان مشاهده کرد زیرا بی آنکه اجزای سخن را حذف کرده باشد، تنها با ذکر دو یا چند واژه، کل داستان را به

ذهن مخاطب می‌آورد که در متن مقاله بدان خواهیم پرداخت اما ذکر این نکته در اینجا بایسته است که آنچه به نظر ما در ایجاز حذف، مهم است، نوع رکن حذف شده نیست بلکه شگردهایی است که شاعر به کمک آنها به حذف عناصر و ارکان جمله دست می‌یازد.

۲- بحث

۲-۱- ایجاز حذف

یکی از شگردهای کلی که سنایی به یاری آن، سخن خود را در غزل فشرده و کوتاه می‌سازد، به کارگیری فرآیندی است که به «حذف» معروف است. حذف‌هایی که در پی بدان‌ها اشاره می‌شود، هیچ کدام، خلل و گزندگی به ساختار شعر و معنا وارد نمی‌کند و به اصطلاح «مخل» نیست. فرآیند حذف را به دو نوع کلی تقسیم می‌کنیم: یکی حذف‌هایی که به دلیل عنصر وزن صورت می‌گیرد و دیگری حذفی که عنصر وزن در آن دخیل نیست بلکه ساخت آرایه‌های ادبی، عامل آن است.

۲-۱-۱- حذف به سبب عنصر وزن

یکی از حذف‌های گسترده در غزل سنایی، حذفی است که مُسبب آن، وزن شعر است. به زبان دیگر، وزن باعث می‌شود که شکل واژه، گروه، عبارت یا مصراع یک بیت دیگرگون شود و از حالت عادی و معمولی خود به درآید و به اصطلاح ساختگرایان، «شکل گردانی» شود. به اعتقاد تن‌یانو^(۳) «عامل وزن و تشخیص آن، سبب می‌شود عوامل اجرایی نظام‌های داخلی شعر، شکل گردانی کنند.» (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۱: ۳۳۳) در بافت کلام، زمانی که شاعر ناگزیر می‌شود واجی را از واژه یا واژه‌ای را از جمله یا مصراعی حذف کند و یا اینکه واج‌های یک کلمه را جا به جا گرداند، عامل وزن شعر، او را بدین کار برمی‌انگیزاند. یک واژه در شعر یک شاعر، ممکن است به شکل‌های مختلفی درآید؛ بدین جهت تن‌یانو، کلمه را پدیده‌ای رنگ‌بدل کن می‌نامد. (همان: ۳۳۵)

۲-۱-۱-۱- حذف واج

گاهی فرآیند حذف در غزل سنایی، تنها به صورت یک «واج» آشکار می‌شود. در بیت زیر، شاعر تنها واج (مصوت) «ی» را حذف کرده و باعث شکل گردانی شده است. (پذیرفته‌ایم ← پذیرفته‌ایم):

هرچه بیدادست بر ما کُن که اندر کوی داد، ما به جان پذیرفته‌ایم از زلفِ تو، بیداد را
(۵/۷)

شمس قیس رازی، حذف واج از کلمه را نوعی عدول از جاده صواب شمرده است. (قیس رازی، ۱۳۸۸: ۱۶۷) عدول از جاده صواب را امروزه ساختارگرایان، هنجارگریزی می‌نامند. (صفوی، ۱۳۸۰: ۳۷) و (علوی مقدم، ۱۳۷۷: ۸۴) در بیت زیر نیز این عدول از جاده صواب یا هنجارگریزی، در واج «ت» آشکار شده است. (دست-بافت ← دست‌بافت):

در همه شُشتر به خوبی سر به سر دست‌بافی چون رخِ دیبای چیست
(۸/۵)

گاهی شاعر، دو واج را به دلیل وزن شعر حذف می‌کند؛ مانند حذف «ار» از واژه «کردار» در بیت زیر:

اندرین عالم، هر آن کس کز طمع دل پُر کند، اندر آن عالم، سزای کرد او جز دار نیست
(۱۰/۹)

۲-۱-۱-۲ حذف فعل

در زبان‌شناسی ساخت‌گرا، ارزش و اهمیت فعل نسبت به اجزای دیگر، بیشتر است زیرا «فعل»، عامل جنبش و حرکت به شمار می‌آید. گذر از سکون به تحرک، با فعل ممکن می‌گردد. بی‌جهت نیست که شارل بودلر (Ch-Baudelaire)، فعل را الهه حرکت می‌پندارد که جمله را به حرکت وا می‌دارد. (قویمی، ۱۳۸۳: ۹۲) این الهه حرکت، در غزل سنایی گاهی حذف می‌شود؛ نمونه‌هایی از حذف فعل را که عامل آن وزن شعر است، می‌توان در ابیات زیر دید:

در بیت زیر که ساخت استفهام بلاغی (تحدیری) دارد، شاعر، فعل «استفاده می‌کنی = استفاده نکن» را در هر دو مصراع حذف کرده است:

تا کی کمر و کلاه و موزه؟ تا کی سفر و نشاط و صحرا؟
(۱/۴)

یکی از فعل‌هایی که در غزل سنایی زیاد حذف می‌گردد، فعل «است» است. فعل مذکور (و تمامی افعال ربطی)، حالت ایستایی و سکون دارند (خلیلی، جهان تیغ، ۱۳۸۰:

(۷۵). علاوه بر عنصر وزن، علت دیگر حذف «است» در بیت زیر، شاید همان سکونی باشد که در ذات فعل ربطی موجود است:

جان ما می‌را، و قالب خاک را و دل تو را و این سر سودایی پر و سواس تیغ تیز را
(۸/۷)

گاهی فعل‌های غیر ربطی حذف می‌گردند؛ مثل حذف فعل «عملی می‌شود» بعد از «کی» در بیت زیر:

گفتم: ای مست جمال! آن وعده وصل تو کی؟ خوش بخندید آن صنم، انگشت بر مرجان نهاد
(۷۴/۴)

۲-۱-۱-۳- حذف منادا

یکی از حذف‌های پربسامد در غزل سنایی، حذف منادا است. در ابیات زیر نمونه‌هایی از آن نشان داده شده است:

ای [محبوبی که] ازل دایه بوده جان تو را وای [محبوبی که] خرد مایه داده کان ترا
(۳/۱)

ای [یاری که] نهاده بر گل از مشک سیه پیچان دو مار هین که از عالم برآورد آن دو مار تودمار
(۱۳۸/۱)

ای [یار] همایون جمال و کبک خرام دل عشاق آشیانه تو
(۳۲۰/۶)

۲-۱-۱-۴- حذف نهاد

گاهی شاعر به خاطر وزن شعر و دلایلی چون بزرگ‌داشت یا خوارداشت نهاد، آن را حذف می‌کند. در پی، نهادهای محذوف را داخل کروشه نشان داده‌ایم:

[تو] بگشای کمر [تو] پیاله بستان آراسته کن تو مجلس ما
(۱/۳)

در بیت زیر، سه بار نهاد (من) به سبب وزن شعر و برابری تعداد هجاهای دو مصراع، حذف شده است:

قبله چون میخانه کردم پارسایی چون کنم؟ عشق بر من پادشاه شد، پادشایی چون کنم

(۲۲۶/۱)

۲-۱-۱-۵- حذف سایر ارکان جمله

علاوه بر موارد مذکور، اجزای دیگر جمله نیز گاهی حذف می‌شود، برای نمونه علامت مفعول (را) در بیت زیر، سترده شده است:

مهر خوبان [را] بر دل و جان نقش کن
سال و مه آن نقش را نقاش باش
(۱۶۹/۳)

در بیت زیر، واژه «درخواست / انتظار» قبل از «کمتر» حذف گردیده است؛ حذفی که باعث درنگ خواننده می‌گردد زیرا زمانی را برای دریافت رکن حذف شده، صرف می‌کند:

بدان راضی شدم جانا! که از حالم خبر پرسی

از این آخر بود [درخواست] کمتر، شبت خوش باد من رفتم
(۲۰۴/۴)

حذف حرف شرط «اگر» در بیت زیر، نمونه‌ای دیگر از حذف ناخواسته شاعر است زیرا در صورت یادکرد آن، وزن شعر (هزج مثنی‌اخر مکفوف محذوف) در همسانی با مصراع‌ها و ابیات دیگر غزل مذکور، آسیب می‌بیند:

[اگر] از خلد برین یاد کنم، روی تو بینم
و [اگر] ز فتنه دین یاد کنم، موی تو بینم
(۲۲۷/۵)

مسند (جاری) در بیت زیر حذف شده است:

فرمان تو هست بر روان‌ها [جاری] چون شعر سنایی از روانی
(۳۸۵/۱۹)

در تمامی موارد فوق، شاعر به کمک حذف، ایجاز و فشرده‌گویی را به کار گرفته و پیام خود را در زمان کوتاه‌تری به مخاطب رسانده و اصل اقتصاد زبانی را رعایت نموده است.

۲-۱-۲- حذف با آرایه‌های ادبی

یکی دیگر از شگردهای سنایی برای دستیابی به ایجاز، به کارگیری آرایه‌های ادبی است. آرایه‌هایی که فرآیند حذف در ساخت آنها دخالت دارند:

۲-۱-۲-۱- تشبیه (simile)

از روش‌های فشرده‌گویی در غزل سنایی، استفاده پربسامد از تشبیه است. منظور ما از تشبیه، گونه‌هایی است که شاعر حداقل رکنی از ارکان چهارگانه تشبیه را در آن حذف کرده باشد. با این توصیف، به جز تشبیه مطلق که تمامی ارکان تشبیه در آن آشکار می‌شود، گونه‌های دیگر آن مورد نظر ماست. در ادامه، گونه‌های تشبیهاتی را که عنصر حذف در آنها دخیل است، می‌بینیم:

۲-۱-۲-۱-۱- تشبیه بلیغ

در این نوع تشبیه، ادات و وجه شبه حذف می‌شود و عنصر وزن، هیچ گونه دخالتی در حذف آن ندارد بلکه ساخت آرایه جدید از آرایه‌ای دیگر (تشبیه مطلق)، عامل این حذف است. حذف ادات و وجه شبه که منجر به ظهور تشبیه مذکور می‌شود، ارزش هنری و زیباشناسی دارد زیرا شاعر، پیام خود را به شکل کوتاه و فشرده به مخاطب ارسال می‌کند. بسامد این نوع تشبیه در غزل سنایی، زیاد و حدود ۵۵۰ مورد است. در ادامه نمونه‌هایی از این نوع تشبیه را می‌توان دید:

ترکیب «شراب عشق» را در بیت زیر می‌توان ملاحظه کرد که در آن دو رکن تشبیه حذف گردیده است:

شراب عشق روی خرم‌ت کرد
به سان نرگس تو مست ما را
(۲/۳)

آنچه باعث شکل‌گردانی تشبیه مطلق به صورت تشبیه بلیغ «چنبر زلف» شده، فرآیند حذف است که در دو رکن اتفاق افتاده است:

چنبر از چنبر زلفت چو رسن تافته‌ام
تا مگر راه دهد سوی خودم چنبر تو
(۳۱۵/۷)

گاهی تشبیه بلیغ به شکل اسنادی می‌آید ولی فرآیند حذف ادات و وجه شبه، همچنان در آن اتفاق می‌افتد؛ مانند تشبیه حُسن یار به دام در بیت زیر:

حسن تو دام است و لکن ترا
دام چه سود راست که بی‌چینه‌ای؟
(۳۵۲/۳)

یا مانند کردن «دهان یار» به «آب حیوان»، بدون یادکرد ادات و وجه شبه:
از دهانت که آب حیوان است چون سنایی نبود بی روزی
(۳۷۳/۶)

۲-۱-۲-۱-۲- تشبیه مجمل و مؤکد

از گونه‌های دیگر تشبیه که در غزل سنایی، عاملی برای کوتاه سخنی شمرده می‌شود یا به قولی دیگر، ایجاز، عامل پیدایی آن است، تشبیه مجمل و مؤکد نامیده می‌شود. در واژه‌نامه «هنر شاعری» در تعریف آرایه مذکور آمده است که: «تشبیه مجمل، آن است که وجه شبه در آن ذکر نشود و تشبیه مؤکد، آن است که ادات تشبیه در آن ذکر نشده باشد.» (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۶۹-۷۰) و (آهنی، ۱۳۶۰: ۱۳۳)

در بیت زیر، شاعر سه تشبیه به کار برده است که در هر سه، فشرده‌گویی کرده زیرا ادات و وجه شبه را در آنها حذف نموده است:

هستی دریای حُسن از پی آن همچنو نعل پی توست دُر، تاج سر توست خس
(۱۶۴/۸)

یا در نمونه زیر، «جعد یار» به «کمند» و «چشم یار» به «خدنگ» (مجازاً تیر) مانند شده و ارکان دیگر تشبیه حذف گردیده است تا زودتر با مخاطب ایجاد ارتباط کند:
ز جعدت کمندی و گویی پیاده جهانی سوار و ز چشمت خدنگی
(۳۷۷/۶)

۲-۱-۲-۱-۲- تشبیه مضمّر

یکی از شیوه‌های دیگر سنایی برای کوتاه سخنی، ساخت تشبیه مضمّر است. در این نوع تشبیه ظاهراً با ساخت تشبیه مواجه نیستیم ولی قصد شاعر، تشبیه است. (داد، ۱۳۷۸: ۷۵) ارزش این تشبیه، علاوه بر ایجاز، به نوعی باعث غافلگیری و اعجاب خواننده می‌شود. بدین ترتیب که شاعر، یک یا دو رکن تشبیه را حذف می‌کند و دلیل غافلگیری و اعجاب، این است که در نگاه اول، پی به قصد شاعر نمی‌برد و با درنگ و تأنی آن را درمی‌یابد. در بیت زیر، «روی یار» به «خُلد» و «مویش» به «فتنه» مانند شده و ادات و وجه شبه حذف گردیده است:

از خُلد برین یاد گُمنم، روی تو بینم وز فتنه دین یاد گُمنم، موی تو بینم

(۲۲۷/۱)

یا در نمونه‌ی زیر، با حذف ادات و وجه شبه، «پیام یار» را نهانی به «شکر عسکری» مانند کرده است:

خواهی که بار عسکر بندی به شهر مرو از مرو میار هیچ خبر جز پیام دوست
(۴۶/۴)

۲-۱-۲-۱-۴- تشبیه جمع

از گونه‌های دیگر فشرده‌گویی شاعر در تشبیه، گونه‌ی جمع است که طی آن، شاعر یک چیز را به چند چیز مانند می‌کند و ادات و وجه شبه را نمی‌آورد و پیام خود را زودتر به مخاطب یا خواننده ارسال می‌کند؛ برای نمونه، در ساخت بیت زیر، شاعر، «یار خود» را به «پری» (در زیبایی) و «سرو» (در بلندی قامت) و «خورشید» (در سپیدی) مانند کرده و در هر تشبیه، علاوه بر وجه شبه، ادات را سترده است:

پری و سرو و خورشیدی ولیکن قَدح گیر و کمر بند و قَباپوش
(۱۷۹/۵)

در نمونه‌ی زیر، شاعر، «ماه نو» را به «پیشکار» (غلام) و «یاره» (دست‌بند) محبوب خود مانند کرده است و ادات و وجه شبه را حذف کرده و گاهی به سوی کوتاه سخنی برداشته است:

از نکویی و دلبری که تویی ماه نو پیشکار و یاره‌ی توست
(۳۹/۲)

۲-۱-۲-۱-۵- تشبیه ملفوف

در غزل سنایی این نوع تشبیه که در آن، مشبه‌ها جدا و مشبه‌به جداگانه می‌آید، بسامد زیادی دارد. سنایی «لب و دندان» محبوب خود را به «لعل و گهر» مانند کرده است، بی‌آنکه ادات و وجه شبه را بیاورد:

ای لب و دندان تو، لعلِ گهر راحتِ جان، آن لب و دندانِ توست
(۳۸/۴)

۲-۱-۲-۱-۲- تشبیه تفصیل

یکی از روش‌های کوتاه‌سخنی شاعر، بهره‌گیری از تشبیه تفصیل است که معمولاً در این ساخت، ادات تشبیه را حذف می‌کند؛ برای نمونه، معمولاً در ادب فارسی، «روی یار» را به «آفتاب» مانند می‌کنند ولی سنایی، این سنت شعری را برعکس کرده و «روی یار» را از «آفتاب» (خورشید) برتر پنداشته است:

ز آفتابم عجب آید که کند دعوی نور
در سرایی که در او تابش روی تو بود
(۱۱۹/۲)

یا در نمونه زیر، به جای اینکه «زلف یار» به «بنفشه» مانند شود، از آن برتر شمرده شده است:

از تعجب هر زمان گوید بنفشه کان عجب
هر که زلف یار دارد، چنگ چون در مازند
(۱۰۸/۸)

۲-۱-۲-۲- استعاره (Metaphore)

یکی از شگردهای دست‌یازی به «ایجاز»، استفاده از آرایه ادبی استعاره است. زمانی که از تشبیه، تمام رکن‌ها را حذف کنند و تنها یک رکن (مشبه یا مشبه‌به) باقی بماند، استعاره آشکار می‌شود. شفیع کدکنی، استعاره را صورت تکامل و تلخیص شده هر تشبیه زیبا می‌داند که مورد قبول اهل هنر است. (شفیع کدکنی، ۱۳۷۰: ۱۱۸) به زبانی دیگر، زمانی که تشبیه به نهایت تراش خوردگی و فشردگی برسد، استعاره به وجود می‌آید. این گونه ادبی را به دو نوع استعاره مصرّحه (ذکر مشبه‌به) و استعاره مکّنه (ذکر مشبه) تقسیم می‌کنند:

۲-۱-۲-۱-۲- استعاره مصرّحه

این شیوه فشردگی گویی (به کارگیری استعاره)، در غزل سنایی، کاربرد فراوانی دارد و حدود ۸۵۰ بار به کار گرفته شده است. به زبان دیگر، سنایی با استفاده از استعاره مصرّحه، تقریباً ۸۵۰ بار در سراسر غزل خود، ایجاز و کوتاه‌سخنی را آشکار ساخته است. تنها به ذکر دو مورد زیر بسنده می‌کنیم. در بیت زیر، شاعر به جای این که بگوید: «چشم یار من در زیبایی مانند گل نرگس است» تنها به آوردن واژه «نرگس» اکتفا نموده است:

نرگس خونخوار تو پیوسته خون ریزدهمی
نرگس بس شوخ و غدار است گویی نیست هست

(۴۹/۶)

در بیت زیر که از شاهکارهای سنایی است، به جای آنکه بگوید «فرورفتگی چانه یار من» مانند «گور کَنده شده» است، تنها به آوردن «گور» بسنده کرد و ایجاز هنری و شگفت‌انگیزی را به کار برده است:

عقیقین دو لبک داری به زیرش گور من کَنده مرا هر روز بی جرمی به گور اندر کُنی زنده

(۳۳۹/۲)

۲-۱-۲-۲-۲-۲-۱-۲ استعارهٔ مکنیه

گونه‌ای از دست‌یازی به ایجاز و کوتاه‌سخنی است که شاعر از بین ارکان چهارگانهٔ تشبیه، فقط «مشبّه» را می‌آورد. این آرایه، خود چند گونه دارد؛ مانند آدم‌انگاری و جاندارانگاری که هر کدام، ممکن است به شکل ترکیب اضافی یا اسنادی ظاهر شوند و در همهٔ گونه‌های آن، فشرده‌گویی و ایجاز حذف را می‌توان مشاهده کرد. سنایی حدود ۴۰۰ مورد در غزل خود از استعارهٔ مکنیه برای موجز ساختن سرودهٔ خویش بهره گرفته است که تنها به دو مورد اشاره می‌کنیم:

در بیت زیر در ترکیب «بیخ هستی»، ایجاز حذف به کار رفته و شاعر این ترکیب را به جای جملهٔ «هستی مانند درختی است که بیخ و ریشه دارد» به کار برده است:

خیز تا از راه مستی بیخ هستی بر کنیم نقش دانش را فرو شویم و آتش در زنیم

(۲۵۱/۱)

یا در نمونهٔ زیر، «عارض زمانه» به جای جملهٔ بلند «زمانه مانند انسانی است که عارض و چهره دارد» آمده است:

بر عارض زمانه خط نو کشد همی گویی که کفر، دایره بر دین کشد همی

(۳۸۱/۳)

۲-۱-۳-۱-۲ ساخت منادا

در منادا که از یک حرف ندا و یک اسم ساخته می‌شود، ایجاز و کوتاه‌سخنی را می‌توان به وضوح ملاحظه کرد. منظور از ساخت منادا در اینجا هم تشخیص منادایی است و هم غیر تشخیص. گاهی در ساخت منادا حتی حرف ندا محذوف است و از این دیده،

ایجاز به نهایت فشردگی می‌رسد. در غزل سنایی، منادا بسامد زیادی دارد و هر دو گونه منادا به وفور یافت می‌شود:

۲-۱-۳-۱- منادای تشخیصی

نوعی ایجاز در غزل سنایی وجود دارد که در آن، موجودات غیر انسانی (خدا، فرشتگان) مورد خطاب قرار می‌گیرند؛ بدین صورت که شاعر با گونه‌ای تجاهل العارف، اشیا و موجودات دیگر را مورد خطاب خود قرار می‌دهد و فشرده‌گویی را آشکار می‌سازد. در بیت زیر، شاعر ساخت منادایی «ای باد» را به شکل موجز، به جای جمله «ای باد! گوش بده که چه می‌گویم» به کار برده است:

ای باد! به کوی او گذر کن معشوق مرا ز من خبر کن
(۲۸۷/۱)

در بیت زیر، اگرچه لفظ «ماه» در محور عمودی و جانشینی، به جای «یار» انتخاب شده، در رو ساخت کلام، شاعر، آن را مورد خطاب قرار داده و کوتاه‌سخنی را به کار گرفته است:

ای ماه بلاد چرا نمایی در چشم چه چیزی و کجایی؟
(۴۰۰/۱)

۲-۱-۳-۲- منادای دستوری (غیر تشخیصی)

در این نوع منادا نیز ایجاز حذف قابل مشاهده است؛ به سخنی دیگر، یکی از طرفندهای دست‌یابی به ایجاز، ساخت منادای دستوری است که در آن، موجود ذی‌شعور مورد خطاب قرار می‌گیرد؛ برای نمونه، شاعر به جای عبارت بلند «ای ساقی! با تو هستم یا به من و حرف من توجه کن» تنها به لفظ «ساقیا» بسنده نموده است:

ساقیا! مستان خواب آلوده را آواز ده روز را از روی خویش و سوز ایشان ساز ده
(۳۲۸/۱)

در بیت زیر، شاعر به شکل «تجرید» (خطاب النفس)، خود را مورد خطاب قرار داده و فشرده‌گویی کرده است:

ای سنایی دم درین منزل قلندروار زن خاک در چشم همه پاکان معنی دار زن
(۲۷۶/۱)

۲-۱-۴- متناقض نما (paradox)

از شگردهای سنایی برای ایجاز و کوتاه‌سخنی، به کارگیری پارادوکس است که به شکل گسترده در غزل او به کار رفته است. پارادوکس در اصطلاح، کلامی است که در ظاهر حاوی مفهومی متناقض است به گونه‌ای که در وهله اول، پوچ به نظر می‌رسد اما با درنگ و تأمل، نوعی حقیقت‌گویی را می‌توان در آن ملاحظه کرد. (کادن، ۱۹۸۴: ۴۷۹)، (هوربنای، ۱۹۸۸: ۶۰۹) و (میرصادقی، ۱۳۷۶: ۴۶)

در تناقض‌گویی‌های شاعر در غزل، می‌توان تراش‌خوردگی و کوتاه‌سخنی را دید؛ برای نمونه در بیت زیر، ترکیب «گویای ناگویا»، به جای عبارت «محبوبی که سخن گفتن می‌داند ولی الآن خاموش و ساکت است» به کار رفته است:

عاشقی کو تاکنون بی‌زحمت لب هر زمان
بوسه‌ها بر پای این گویای ناگویا زند
(۱۰۸/۹)

یا در ترکیب پارادوکسیکالی «هیچ کسان پادشاه» در نمونه زیر، ایجاز حذف را می‌توان دید زیرا شاعر به جای این که بگوید «ما درویشانیم که دل در بند دنیا نداریم و بدین جهت انگار همه چیز داریم و پادشاهیم» ترکیب مزبور را به کار گرفته است:

پرسند ز ما کی‌اید؟ گوئیم
ما هیچ کسان پادشاهیم
(۲۵۶/۱۷)

۲-۱-۵- حذف با حروف

از شیوه‌های کوتاه‌سخنی شاعر در غزل، به کارگیری حروف ربط و اضافه است که در ذیل به نمونه‌هایی از این شگرد اشاره می‌کنیم:

۲-۱-۵-۱- حذف با حرف اضافه

اگرچه برخی از دست‌نویسان، حروف را از استقلال (معنایی) محروم می‌دانند (خیام‌پور، ۱۳۷۳: ۱۱۲)، به گمان ما همیشه این گونه نیست؛ برای نمونه در سخن شخصی که برای قبولاندن چیزی به مخاطب خود می‌گوید «به خدا»، حرف «به»، معنای «سوگند می‌خورم» دارد اما حروف در بیرون از ساخت کلام، معنای خاصی ندارند. یکی از حرفی که شاعر با آن، سخن خود را کوتاه می‌کند، «به» سوگند است که در نمونه زیر می‌توان ملاحظه کرد:

در اینجا، فعل «سوگند می خورم» حذف گردیده و تنها «به» سوگند آمده است:
گرچه آرایش خوبان جهانی به جمال به سر تو [سوگند می خورم] که من آرایش بازار توام
(۱۹۷/۵)

۲-۱-۵-۲- حذف با حرف ربط

گاهی حرف ربط «تا» در غزل سنایی، کارکرد هنری دارد و به جای یک فعل یا حتی به جای یک جمله می آید؛ گاهی «تا»ی حرف ربط به جا و به معنای «از وقتی که» می آید و از آن فشرده تر است. در بیت زیر، این نوع حرف ربط را می توان دید:
با وی مکنید آشنایی تا دفتر عشق بر نخوانید
(۲۷/۳)

گاهی «تا»ی حرف ربط به جا و به معنای «در نتیجه» است و از این جهت، تراش خورده تر است:

ساقیا می ده که جز می نشکند پرهیز را تا زمانی گم کنیم این چرخ رنگ آمیز را
(۸/۱)

گاهی شاعر به جای آوردن «برای آنکه، زیرا که» (تای تعلیل)، تای حرف ربط را می آورد و سخن خود را موجز می کند:
تا جان من از رُخت نسوزد، رُخ، زیرِ دو زلف خود دفین گُن
(۲۹۹/۴)

۲-۱-۵-۳- حذف با «تا»ی شبه جمله

یکی از شگردهای فشرده گویی سنایی در غزل، بهره گیری از تای شبه جمله است که در معانی مختلف به کار می رود. گاهی این «تا» در معنای «برحذر باش و مواظب باش» به کار می رود که اقتصاد زبانی در آن رعایت شده است. این نوع شبه جمله، به «تای تحذیر» معروف است:

تا بدین دلق سنایی، ای برادر! ننگری عطر از عود آن گهی خیزد که بر آذر نهیم
(۲۵۵/۱۱)

«تا» در آغاز بیت زیر، نمونه بارز کم کوشی در زبان است زیرا سخنور به جای عبارت «و آماده باش یا مهیا شو»، تنها از «تا» بهره می گیرد:

خیز تا دامن ز چرخ هفتمین برتر کشیم هفت کشور را به یک ساغر پُر از می در کشیم
(۲۴۲/۱)

گاهی «تا»ی شبه جمله، به معنای «آگاه باش» است و به مخاطب، هشدار باش می‌دهد،
نه بر حذر باش:

تا چند فسرده روح کردی در سایه دامن ز مانم
(۲۱۹/۱۰)

نوع دیگر «تا» که با آن ایجاز را آشکار ساخته، به معنای «باید منتظر بود» است. به
بیانی دیگر، شاعر به جای جمله «باید منتظر بود و دید»، تنها از «تا» بهره برده است:
جان و دل و دین بنده با توست تا این همه را چگونه داری
(۳۶۷/۱۸)

۲-۲- ایجاز قصر

گونه دیگر کوتاه‌سخنی، ایجاز قصر است که در آن چیزی حذف نشده بلکه آن
سخن در ذات و سرشت، کوتاه و فشرده است. به زبان کنزازی، «آن است که سخن در
سرشت و به گوهر، بی آنکه چیزی از آن سترده باشد، کوتاه باشد.» (کنزازی، ۱۳۷۴: ۲۵۵)

۲-۲-۱- تلمیح (Allusion)

از روش‌های دیگر سنایی برای آشکار کردن ایجاز قصر در غزل، به کارگیری فراوان
تلمیح است. با توجه به ساخت تلمیح، این نکته دریافت می‌شود که شاعر، حذفی را در
سخن به کار نمی‌گیرد بلکه تنها در ساخت کلام خود، به ذکر دو یا چند واژه از داستان یا
ماجرای مورد نظر اشاره می‌کند، به نحوی که تمام آن داستان یا ماجرا به ذهن خواننده یا
شنونده متبادر می‌شود. این آرایه ادبی، گونه‌ای ایجاز بلاغی و کم‌کوشی زبانی به حساب
می‌آید. در غزل سنایی، تلمیحات دینی، تاریخی، اساطیری و باورها و رسوم زیادی به کار
رفته و گونه دینی آن از انواع دیگر پربسامدتر است و حدود ۱۸۰ بار، در غزل به چشم
می‌آید که اگر گونه‌های دیگر را به آن بیفزاییم، حدود ۲۴۰ بار تلمیح در غزل حکیم غزنه
به کار رفته است. به زبان دیگر، شاعر تنها به کمک تلمیح، ۲۴۰ بار فرآیند ایجاز را در
غزل خود آشکار کرده است. در پی، به چند نمونه از این شیوه کوتاه‌سخنی اشاره
می‌کنیم:

شاعر در بیت زیر، به جای آن که به کل ماجرای به معراج رفتن پیامبر(ص) اشاره کند، تنها به «شب معراج» اکتفا نموده و ایجاز را به شکل هنری و زیبا آشکار کرده است:

گر شب وصلت نماند مر شب معراج را نیک ماند روز هجرت روز رستاخیز را
(۷/۶)

در نمونه تلمیح تاریخی زیر، شاعر تنها با یادکرد «عدل انوشروان»، به حکومت انوشروان و آویختن زنجیر عدل و مانند آن، به شکل فشرده اشاره کرده و از اطناب و درازگویی پرهیز نموده است:

آن نه زلف است که او بر عارض رخشان نهاد صورت جور است کو بر عدل نوشروان نهاد
(۷۴/۱)

اگرچه در ساخت بیت زیر، «دیو سپید»، به استعاره، در معنای تن (نفس) و «رستم دستان» به معنای روح به کار رفته است، شاعر، یک موضوع اساطیری را تنها با ذکر دو ترکیب (دیو سپید، رستم دستان) به شکل موجز بیان کرده است (البته «رخش» نیز آمده که در داستان دیو سپید شخصیت خنثایی دارد):

هین که عالم گرفت دیو سپید خیز تدبیر رخس رستم دستان کن
(۲۹۳/۴)

کوتاه‌سخنی در بیت زیر، بدین شکل است که شاعر به جای اینکه باور قدما را که اعتقاد داشتند اگر چشم (پلک) کسی بپرد، دلیل بر آمدن مهمان است (اتفاق می‌افتد)، بیاورد، فقط به «چشم پریدن» اشاره کرده و لکن باور را به ذهن مخاطب آورده است:

ما را فلک از دیده جدا خواست همی کرد بر خیره نبود آن دو سه شب، چشم پریدن
(۲۷۵/۱۱)

۲-۲-۲- مَثَل (ضرب المثل) (Proverb; Adage)

یکی از شگردهای دست‌یازی به ایجاز، به کار بردن عباراتی است که به عنوان مَثَل در ایران قرن ششم به کار می‌رفته‌اند یا ظرفیت این را دارند که به عنوان «مثل» در بین مردم به کار گرفته شوند. عبارات تراش‌خورده‌ای که ممکن است به عنوان کنایه هم به کار روند ولی ما در این مقاله، آنها را در زمره «مَثَل» به شمار می‌آوریم. غزل سنایی از دید «مَثَل»،

بسیار پُر بار و غنی است تا به اندازه‌ای که می‌توان از آن فرهنگی به دست داد. در ذیل تنها به نمونه‌هایی از این نوع کوتاه‌سخنی حکیم، اشاره می‌کنیم:

امروزه مثلی داریم که می‌گوید: «اگر در خانه، دو آشپز باشد، آش یا شور می‌شود یا بی‌نمک» سنایی در سده ششم، به مثل مزبور اشاره‌ای دارد:

گلخن، گلخن شود چون بستیزه کنند در یک خانه دو تن دعوی کدبانویی
(۴۰۲/۳)

نامناسب بودن عمل فرد در موقعیت خاص، به صورت مثل «پیش گورخر اگر شیر، آهویی کند، زشت بُود» به شکل تراش خورده و کوتاه بیان شده است:

رو به بازی مکن در صف عشاق از آنک زشت بود پیش گور، شیر کند آهویی
(۴۰۲/۷)

مثل «بوقلمون صفت» که با تغییر شکل در بیت زیر آمده و مرز مشترک با کنایه دارد، نمونه عالی ایجاز قصر می‌تواند باشد:

ای بوقلمون کفر و دینم گه کفر منی و گاه دینی
(۳۸۹/۷)

مصراع دوم بیت زیر، به جای جملات زیادی آمده است؛ به زبان دیگر، شاعر مفاهیم زیادی را در لفظی اندک (مثل) ریخته است:

کی ام من که از نوش وصل تو گویم کجا مرد شیرست روباه لنگی
(۳۷۷/۹)

عبارت مثلی «در جای دیگر بازار داشتن»، از پنهان کاری، دو رنگی، عشق نهانی به کسی و مفاهیمی از این دست، سخن می‌گوید. در این مثل فارسی، اقتصاد زبانی را به وضوح می‌توان ملاحظه کرد:

دلم بردی و جان بر کار داری تو خود جای دگر بازار داری
(۳۶۶/۱)

و بیت زیر که بین خواص اهل ادب، مثلی سایر است، فشرده و خلاصه جملات زیادی است:

گر دسته گل نیاید از ما هم هیمه دیگ را بشاییم

(۲۵۶/۸)

۲-۲-۳- شبه جمله

به واژه‌هایی که مفهوم یک جمله را دارند اما جمله نیستند، شبه جمله می‌گویند که خود بر دو قسم است: یکی منادا و دیگری صوت. منظور ما از شبه جمله در اینجا، همین «صوت» است که در غزل سنایی کاربرد و کارکرد هنری دارد. به کارگیری «شبه جمله»، یکی از روش‌های شاعر برای دست‌یابی به ایجاز است. زمانی که واژه‌ای (شبه جمله) بدل یک جمله می‌آید، ایجاز به شکل کامل و مطلوب، چهره می‌نماید و پیام شاعر در کمترین زمان ممکن به مخاطب می‌رسد. از این نظر، شبه جمله‌ها در غزل سنایی، ارزش بلاغی دارد. به نمونه‌هایی از شبه جمله در غزل دلدادۀ غزنین اشاره می‌کنیم:

در بیت زیر که مطلع اولین غزل سنایی در چاپ مرجع ماست، شاعر در آغاز کلام خود از شبه جمله‌های «احسنت و زه» بهره گرفته است که به جای دو جمله آمده‌اند؛ به زبانی دیگر، شاعر در محور عمودی و جانیشینی، بدل جمله‌های «آفرین بر تو باد و درود بر تو باد»، واژه‌های مزبور را آورده است و اصل کم‌کوشی را رعایت کرده:

احسنت و زه ای نگار زیبا آراسته آمدی بر ما
(۱/۱)

واژه «فغان» در برابر جمله «من غم و افسوس می‌خورم»، بسیار کوتاه‌تر است؛ بدین علت «فغان» را جایگزین جمله مذکور شده است:

فغان ز آن سُنبل سیرابِ مُشکین دمیده بر رُخِ گلنارِ جانان
(۲۶۹/۳)

فغان! ای مردمان! فریاد فریاد! ز جور نرگس خون‌خوار جانان
(۲۶۹/۵)

در غزل شماره ۱۳۹ کلمه «زهی» به معنا و جایگزین جمله «مایه شگفتی و تعجب است» گردیده و در سراسر این غزل پراکنده گشته و در این سروده ۶ بیتی، ۲۸ بار تکرار شده است و شاعر تنها به کمک این شبه جمله، ۲۸ بار به سوی کوتاه سخنی گام برداشته است، مطلع غزل این بیت است:

زهی عشق و زهی حُسن و زهی نور و زهی نار زهی قد و زهی زلف و زهی مور و زهی مار

(۱۳۹/۱)

در نمونه بیت زیر، تکرار «الله الله»، به جای «خدا را در نظر بگیر یا از خدا بترس» و شبه جمله «زینهار»، به جای جمله «آگاه باش و به هوش باش» آمده است. شاعر با این جایگزینی، در واقع، ایجاز قصر را به کار گرفته است. به اعتقاد کزازی، «به یاری سخنانی که در سرشت کوتاه اند، می‌توان دریایی را در کوزه‌ای ریخت و اندیشه‌ای دامن‌گستر را در واژگانی چند اندک، فرو فشرد.» (کزازی، ۱۳۷۴: ۲۵۵)

دست ما گیر الله الله زینهار ز آن که بنهادیم سر بر پای تو

(۳۲۲/۲)

۳- نتیجه‌گیری

در این جستار، ایجاز و کوتاه‌سخنی در غزلیات سنایی غزنوی، بررسی گردید و در پایان نتایج زیر به دست آمد:

۱- اقتصاد زبانی، نتیجه تمامی شگردهایی است که شاعر به آنها توجه کرده و به آنها دست یافته است.

۲- سنایی از اولین شاعرانی است که به طور گسترده، در غزل به ایجاز دست یازیده است.

۳- در غزل سنایی، هم ایجاز حذف کاربرد فراوان دارد و هم ایجاز قصر.

۴- از شگردهای مهم شاعر برای کوتاه‌گویی، بهره‌گیری از آرایه‌های ادبی، مانند تشبیه (بلیغ، مجمل، موکد، تفضیل و...) و استعاره است و تنها با این دو گونه بلاغی، نزدیک به دو هزار بار، ایجاز را نشان داده است.

۵- عنصر وزن در غزل سنایی، یکی از محرک‌های اصلی و تأثیرگذار در اقتصاد زبانی است.

۶- به کارگیری تلمیح، تمثیل و شبه جمله، منجر به ایجاز قصر می‌شود.

۷- تمامی شگردهایی که شاعر به کمک آنها به ایجاز دست یافته است، در غزل سنایی، کارکردی هنری دارد زیرا همه آنها باعث می‌شوند تا شاعر پیام را زودتر به خواننده یا مخاطب برساند.

یادداشت‌ها

۱- نظامی:

کم گوی و گزیده گوی چون دُر تا زانک تو جهان شود پر

سعدی:

کم آواز هر گز نینسی خجل جوی مشک بهتر که توده گل

۲- تمامی ابیات غزل سنایی از روی نسخه جلالی پنداری است، عدد سمت چپ، شماره غزل و عدد سمت راست، شماره بیت است.

۳- یکی از نظریه پردازان بزرگ روسیه در قرن بیستم که در تحول نظریه فرمالیسم، ساختگرایی نقش بسیار مهمی داشت.



پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فهرست منابع

- ۱- آهنی، غلامحسین. (۱۳۶۰). **معانی بیان**. چاپ دوم، تهران: نشر بنیاد قرآن.
- ۲- بقایی ماکان، محمد. (۱۳۸۵). **ستایش عشق**. شرح تطبیقی عاشقانه‌های سنایی غزنوی. تهران: نشر نامک.
- ۳- جلالی پنداری، یدالله. (۱۳۸۶). **غزل‌های حکیم سنایی غزنوی**. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ۴- خیام‌پور، عبدالرسول. (۱۳۷۳). **دستور زبان فارسی**. چاپ نهم. تبریز: کتاب فروشی تهران.
- ۵- حمیدیان، سعید. (۱۳۹۰). **شرح شوق**. جلد یک، تهران: قطره.
- ۶- خلیلی جهانتیغ، مریم. (۱۳۸۰). **سیب باغ جان، جستاری در ترفندها و تمهیدات هنری غزل مولانا**. تهران: سخن.
- ۷- داد، سیما. (۱۳۷۸). **فرهنگ اصطلاحات ادبی**. چاپ سوم، تهران: مروارید.
- ۸- رزمجو، حسین. (۱۳۷۲). **انواع ادبی و آثار آن در زبان فارسی**. چاپ دوم، مشهد: آستان قدس رضوی.
- ۹- سجادی، محمدعلی. (۱۳۸۰). **مدخلی بر تحول موضوعی غزل در ادب فارسی**. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- ۱۰- شفیعی کدکنی، محمدرضا. (۱۳۹۱). **رستاخیز کلمات**. تهران: سخن.
- ۱۱- _____ (۱۳۹۲). **زبان شعر در نثر صوفیه**. تهران: سخن.
- ۱۲- _____ (۱۳۸۵). **شاعر آینه‌ها**. چاپ هفتم، تهران: آگه.
- ۱۳- _____ (۱۳۷۲). **تازیانه‌های سلوک**. تهران: آگه.
- ۱۴- _____ (۱۳۷۰). **صور خیال در شعر فارسی**. چاپ چهارم، تهران: آگه.
- ۱۵- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۵). **سبک‌شناسی شعر**. چاپ دوم، تهران: فردوس.
- ۱۶- _____ (۱۳۷۶). **معانی و بیان**. چاپ سوم، تهران: فردوس.
- ۱۷- صبور، داریوش. (۱۳۸۴). **آفاق غزل فارسی**. چاپ دوم، تهران: زوآر.

- ۱۸- صفوی، کوروش. (۱۳۸۰). **از زبان‌شناسی به ادبیات**. جلد دوم، تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری.
- ۱۹- عبادیان، محمود. (۱۳۷۹). **انواع ادبی**. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی، حوزه هنری.
- ۲۰- علوی مقدم، فرشید. (۱۳۷۷). **نظریه‌های نقد ادبی معاصر**. تهران: سمت.
- ۲۱- غلامرضایی، محمد. (۱۳۸۷). **سبک‌شناسی شعر پارسی از رودکی تا شاملو**. چاپ سوم، تهران: جامی.
- ۲۲- فرخی سیستانی، ابوالحسن علی. (۱۳۷۱). **دیوان اشعار**. به کوشش محمد دبیرسیاقی. چاپ چهارم، تهران: زوار.
- ۲۳- قویمی، مهوش. (۱۳۸۳). **آوا و القا رهیافتی به شعر اخوان ثالث**. تهران: هرمس.
- ۲۴- کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۴). **معانی**. چاپ چهارم، تهران: کتاب ماد.
- ۲۵- مدرسی، فاطمه. (۱۳۸۶). **فرهنگ زبان‌شناسی دستوری**. تهران: نشر چاپار.
- ۲۶- میرصادقی، میمنت. (۱۳۷۶). **واژه‌نامه هنر شاعری**. چاپ دوم، تهران: کتاب مهناز.
- ۲۷- وزیرنیا، سیما. (۱۳۷۹). **زبان شناخت**. تهران: نشر قطره.
- ۲۸- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۶۷). **فنون بلاغت و صناعات ادبی**. چاپ پنجم، تهران: نشر هما.

29- Cuddon, J. A. **A Dictionary of Literary terms**, untied of states: penguin Books. 1984.

30- Hornby, A. S. **Dictionary of current English**, fourth impression, oxford university press. 1988.